

‘Schelm, hoer en kenaille’

Schelden in achttiende-eeuws Kolderveen

Willem de Blécourt

I

In *The historical anthropology of early modern Italy* onderstreept Peter Burke het belang van de studie van scheldpartijen: “A subject which will probably seem trivial to most readers now was taken very seriously indeed by contemporaries; honour depended on it. Insults thus offer us a key to the history of mentalities or value-systems”¹. Het laatste deel van dit argument mag vooral afhankelijk zijn van wat een onderzoeker vervolgens met scheldwoorden doet, het eerste deel is zeker steekhoudend. Wanneer ‘eer’ – en in het bijzonder de aantasting ervan – voor mensen uit de vroeg-moderne periode belangrijk was, dan kan een historisch antropoloog dat moeilijk negeren. De vraag is natuurlijk of dat voor Noordwest-Europa, en met name voor de noordelijke Nederlanden, even hard opgaat als voor ‘Italië’. En indien dat het geval mocht zijn, of het eerbegrip in Zuideuropese samenlevingen overeenkwam met de opvattingen die hier over ‘eer’ bestonden². Gezien de stand van het Nederlandse onderzoek is het nog te vroeg om deze laatste vraag in meer dan speculatieve zin te beantwoorden. Ik beoog met dit artikel dan ook geen comparatieve exercitie. Uitgaand van het belang van de studie van schelden richt ik mij hier, aan de hand van een case-study, vooral op de benadering van dit onderwerp.

De hoofdlijnen van wat ik hier naar voren wil brengen zijn al enige tijd bekend. Ook bij onderzoek naar scheldpartijen is het relevant aandacht te besteden aan de wijze waarop zij zijn ingebed in de materiële en culturele aspecten van de desbetreffende samenleving. Hoewel bij een dergelijke holistische benadering de notie van veranderingsprocessen een constituerende plaats inneemt³, zal ik mij hier, onder meer uit praktische overwegingen, vooral concentreren op de synchronische dimensie. De analyse van een gebeurtenis, een specifiek geval of een korte periode zal hoe dan ook aan de basis moeten staan van een diachronische beschrijving en verklaring. Wanneer men de opvattingen van de historische actors wil respecteren kan het zelfs problematisch zijn de grenzen van hun tijdsperspectief te overschrijden.

Tenminste twee punten verdienen nadere aandacht. Het betreft de vraag naar het verband tussen culturele en politiek-economische aspecten van schelden alsmede bedenkingen bij het microscopische gehalte van eerdere studies naar scheldpartijen. Deze twee punten liggen in elkaars verlengde. Het komt voor dat antropologisch georiënteerde historici er niet in slagen de relatie tussen de verschillende aspecten aannemelijk te maken (als ze daar tenminste aan toekomen en niet blij-

ven steken in symbolische of morfologische verhandelingen), juist omdat hun analyses niet voldoende microscopisch zijn. Anders gesteld, de zogenaamde 'thick description', waar in navolging van de antropoloog Clifford Geertz vaak mee wordt geschermd⁴, is in feite in een aantal gevallen niet 'dik' genoeg om de behandeling van culturele fenomenen (zoals bijvoorbeeld scheldpartijen) op een zinvolle wijze te doen aansluiten bij een bespreking van onder andere economische en demografische factoren. Een iets nadere beschouwing van Burke's essay over beledigingen in het vroeg-moderne Italië kan dit illustreren.

Over de hoofdlijnen van een historisch-antropologische benadering kan ik het nagenoeg geheel met Burke eens zijn⁵, al zijn specificaties en aanvullingen zeker gewenst. Op de specifieke invulling die hij aan zijn benadering geeft, is daarentegen kritiek mogelijk. Burke's intentie is het beschrijven van culturele systemen. "The 'thick description' of the anthropologists may be redefined as a form of translation, a making explicit, for the benefit of non-members, of the rules implicit in a given culture", stelt hij⁶. Bij scheldwoorden is het in zijn ogen noodzakelijk eerst 'het systeem' te reconstrueren – "at least in outline", zoals hij eraan toevoegt – voordat afzonderlijke gevallen geïnterpreteerd kunnen worden⁷. Belangrijk is de vraag hoe culturele 'systemen' te reconstrueren zijn (vooropgesteld dat het zinvol is 'systemen' te postuleren). Burke grijpt hierbij terug op de 'ethnography of communication', maar past deze op geheel eigen wijze toe door een 'groepscultuur' als uitgangspunt te nemen⁸. De zogenaamde 'speech event', waar de antropologen die de 'ethnography of speaking/communication' hebben ontwikkeld de nadruk op leggen⁹, wordt door hem geheel veronachtzaamd. Indien men een beschrijving wil geven "that captures each society's unique cultural organization of language and speech"¹⁰, dan kan dat niet zonder acht te slaan op specifieke gebeurtenissen (i.c. scheldpartijen) en vragen als 'wie schold wie uit, hoe, waar, wanneer, waarom, met welk gevolg (etc.)' per scheldpartij te beantwoorden in plaats van in meer algemene zin. Deze discrepantie tussen methodologische onderbouwing en feitelijke analyse wordt door Burke niet verantwoord. Wat overblijft is een weinig diepgaande schets van Italiaanse scheldwoorden, die, hoewel attenderend, inzicht in vroeg-moderne Italiaanse eer niet bijster dichterbij brengt. Ook laat Burke zijn lezers in het ongewisse over de regels van communicatie die zijn analyse zou moeten opleveren. In de overigens op het hele boek betrekking hebbende woorden van een recensent: "There is a great deal in these essays that is original and interesting, but often the subjects pass by too quickly and too lightly"¹¹. Burke, zo kan men stellen, propageert in theorie een vorm van historische antropologie waarin kwalitatieve gevalsbeschrijvingen en een microhistorische benadering de boventoon voeren, maar past dat in de praktijk niet toe¹².

De bestudering van verschijnselen die nu worden gerangschikt onder de noemer 'cultuur' draait om de vraag naar betekenissen en meer speciaal om de vraag hoe verschillende betekenissen die aan een bepaald verschijnsel werden toegekend waren gerelateerd aan contemporaine sociale verhoudingen, en wel in een zo concreet mogelijk zin. Met andere woorden, betekenissen zijn altijd gesitueerd

en de vraag ernaar impliceert al een microhistorische benadering, vooral omdat daarbij zoveel mogelijk het gevaar kan worden vermeden dat de categorisering en interpretaties van de onderzoeker die van de onderzochten gaan overvleugelen. Een eerste stap bij een micro-analyse is uit te gaan van de namen van de betrokkenen. "The lines that converge upon and diverge from the name, creating a kind of closely woven web, provide for the observer a graphic image of the network of social relationships into which the individual is inserted"¹³. Vervolgens dient een naam in diverse bronnen te worden getraceerd. Immers: "Any single source, however good, gives a distorted picture compounded of omissions, wrong emphasis, misrepresentations and, occasionally, lies"¹⁴. Het opstellen van biografieën (hoe klein soms ook) kan het mogelijk maken scheldwoorden te bezien in eigentijdse, persoonlijke kaders en zodoende inzicht in de toenmalige betekenissen van die scheldwoorden dichterbij brengen. Aangezien de meeste studies over schelden op één type bron zijn gebaseerd en daarbij ook niet de moeite is genomen te kijken of de bij een bepaald geval betrokkenen ook nog elders in die bron staan vermeld, mag het duidelijk zijn dat dit onderzoek nog slechts in een beginfase verkeert¹⁵.

In de volgende paragrafen van dit artikel zal ik een poging wagen de hier vermelde punten verder uit te werken door de overgeleverde scheldpartijen in één dorp, het Drentse Kolderveen, over een periode van twintig jaar (1760-1780) tot uitgangspunt van analyse te nemen. Oftewel: levert een theoretisch vermoeden dat kwalitatieve, biografisch uitgezette gevalsbeschrijvingen een begrip van de betekenissen van scheldwoorden kunnen opleveren inderdaad concrete resultaten op? Overigens is het daarbij niet zo interessant in te gaan op het al dan niet 'typerende' van deze zaken voor een groter gebied of een langere periode. Representativiteit verwijst vooral naar een door de onderzoeker afgegrensde verzameling en nauwelijks naar gesitueerde betekenissen. Bovendien is er noch in belendende plaatsen, noch in eerdere of latere perioden onderzoek naar beledigingen uitgevoerd¹⁶, zodat generalisaties hoe dan ook uitgesloten zijn.

De keuze voor plaats en gebied vloeit rechtstreeks voort uit mijn toverijonderzoek; ik was eerder op de hier te behandelen zaken gestoten, hoewel ik destijds (in 1983) er nog lang niet alle implicaties van doorzag¹⁷. Dit themanummer biedt nu een goede gelegenheid er dieper in te spitten. Ik zal daarbij, met name in de paragrafen III en IV, vrij nauwkeurig de teksten van de gevonden bronnen volgen. Dat vergt wellicht de nodige inspanning van de lezer (het is dan ook aan te raden familienamen toe te kennen). Een bewerking die verder gaat dan die welke al tussen archiefonderzoek en schrijven heeft plaatsgevonden lijkt me in deze paragrafen onwenselijk, vooral omdat de beschrijving van de daar aan de orde komende gevallen een beslissende fase vormt in het proces dat doorlopen moet worden om de betekenissen van de gebruikte scheldwoorden te achterhalen. Om te beginnen behandel ik de belangrijkste bronnen, hun (juridische) produktie en hun inhoud.

II

Schelden – wat in de Drentse context inhield dat iemand van een misdaad werd beticht of althans vergeleken werd met een misdadiger – was strafbaar. Ik volsta hier met een beschrijving van de situatie in de achttiende-eeuwse Landschap Drenthe, een zelfstandig gewest in de Republiek der Verenigde Nederlanden, en laat de verschillen en (vooral) overeenkomsten met naburige jurisdicties voor wat ze zijn¹⁸. In het Drentse Landrecht, zoals (opnieuw) vastgesteld in 1712 en gepubliceerd in 1713, werden twee categorieën scheldwoorden onderscheiden, die overeenkomstig de hoogten van de boetes zijn te benoemen als zwaar en minder zwaar. De eerste categorie werd gevormd door de betichtingen “Dief, Moordenaar, Weerwolf, Tovenaar, ofte Tovenarsche”. Hierop stond een boete (‘breuke’) van 50 goudguldens. Tot de zogenaamde ‘mindere scheldingen’ werden betichtingen als “Schelm, Deugeniet, Vagebont, Verrader, en diergelijke Injurieuze woorden” gerekend. Wie deze woorden uitsprak riskeerde een boete van 25 goudguldens¹⁹. Die boetes kwamen als ‘Heerenbreuken’ toe aan de hoogste ambtenaar in de Landschap, de drost. Uitgescholdenen moesten het doen met een revocatie, een herroeping door de schelder en eventueel konden ze een bedrag eisen voor de armen in hun gemeenschap. De bestraffing van schelden bevatte dus een financieel aspect, dat hoofdzakelijk de overheid voordeel opleverde, en een sociaal aspect dat gericht was op morele genoegdoening aan de betichte (een ‘amende honorable’)²⁰. Dit laatste hield zowel herstel van de onderlinge verhouding tussen schelder en uitgescholdene in als dat van hun plaats binnen de gemeenschap. Maar voordat er woorden teruggenomen konden worden, van de betichte niets dan eer en goeds verklaard kon worden en een boete geïnd, moest wel vaststaan dat er gescholden was. De Drenten kenden voor deze (en andere) zaken een ingenieus rechtssysteem.

In vroegere tijden was er bij de *goorspraken* nog sprake van enige zelfstandige rechtspraak door de inwoners van de Drentse dorpen en gehuchten, en velde men vonnissen op basis van met de landsheer overeengekomen regels. In de achttiende eeuw was daar weinig meer van over en dienden deze, destijds halfjaarlijkse, bijeenkomsten voornamelijk als gelegenheden waar informatie over strafbare feiten werd verzameld en als voorbereiding voor individuele klachten die dan voor de *Etstoel*, het centrale en enige Drentse rechtscollege, werden afgehandeld. Ieder dorp dat bestond uit meer dan tien huizen was gehouden vier volmachten naar een goorspraak te sturen. Zij dienden schriftelijk alles kenbaar te maken wat er de afgelopen zes maanden (sinds de vorige goorspraak) in hun plaats was voorgevallen aan strafbare feiten. Zoals het is gespecificeerd in de *Tegenwoordige Staat van het Landschap Drenthe*²¹ moest er aangifte worden gedaan

van alle vechterijen, in dezelve [dorp of gehucht] voorgevallen; als mede van de scheldingen, het misbruiken van Zondagen, Feest- en Bededagen, Blasphemie, onwettige zamenleving, het kramen van ongehuwde Vrouwspersonen, en het te vroeg kramen na het trouwen, onvoorzigtige behandeling van vuur en licht; het tabak roken op ongeoorlofde plaatsen; het jagen en visschen in geslotene tyden, en door daar toe ongerechtigde personnen; wyders van al het geen

waar aan de Justitie gelegen legt, of waar voor eenige Heerenbreuken of boeten betaald moeten worden.

Op verzuim stond een boete van een goudgulden per huis²². Deze regeling droeg er zorg voor dat er weinig aan de aandacht van de boetes innende overheid ont-snapte. Voor iedere goorspraak werden eerst plaatselijke vergaderingen gehouden. Daarin werden de afgevaardigden gekozen of aangewezen en werd een lijstje met in te dienen aangiften opgesteld. Voor onmiddellijke aangiften kon men ook een briefje (laten) bezorgen aan de desbetreffende schulte (schout) – in Kolderveen moest men daarvoor naar de schulte van Meppel²³. In de praktijk kwam het meestal neer op het aangeven van ruzies en vechtpartijen. De overgeleverde aangiften van Kolderveen over de periode 1760-1780²⁴ behelzen – behalve vechtpartijen, waaronder die tussen niet-ingezetenen²⁵ – scheldpartijen, ongeoorloofd jagen, te vroeg na het huwelijk bevallen, een enkele diefstal, het schenken van drank op zondagen en het inslaan van ruiten. Meestal kwam het daarbij niet verder dan een aangifte; slechts bij een aantal slagenwisselingen en bij te vroeg kramende vrouwen staan boetes vermeld. De meeste boetes vielen in de categorie ‘slaan’, wat een gulden en vier stuivers per persoon kostte. Te vroeg baren kostte tien gulden (man en vrouw ieder vijf)²⁶. Deze aangiften zijn doorgaans zo beknopt mogelijk opgeschreven. Desondanks bieden ze, zowel in combinatie als bij enkele meer uitvoerig genoteerde gevallen, een blik op fragmenten uit het dagelijks leven, tenminste waar het ruzies en overtredingen betreft.

Naast de verplichte aangiften werden op de goorspraak civiele klachten ingediend, waaronder enkele over schelden. In het *Landrecht* was namelijk ook bepaald dat het “aan een iegelijk vrij staat op dezelfde Goorsprake te klagen over den genen, bij wien hij vermeint verkort te zijn, zo in cas van injurien, als andere personele actien”²⁷. De procedure verliep bij dit soort klachten als volgt²⁸. De gene die een rechtzaak wilde beginnen liet door een advocaat een schriftelijke klacht opstellen. Een copie daarvan diende men uiterlijk drie dagen voor de goorspraak bij de tegenpartij te laten bezorgen door de schulte of door zijn plaatselijke assistent, de pander. In de klacht moest duidelijk omschreven staan wie het betrof en waarom het ging. De gedaagde gaf dan op de goorspraak een eerste antwoord (in de marges van de klachten is daarover meestal niet meer opgeschreven dan dat de gedaagde protesteerde ‘onder oirconde’ en een copie van de klacht wilde hebben; die werd dus lang niet altijd volgens de regels bezorgd). Vervolgens werd er binnen drie weken een ‘rocht’ gehouden, waarop de partijen met hun getuigen de zaak voor de schulte presenteerden. Wanneer ze het inmiddels onderling nog niet eens waren geworden, dan volgde weer enkele weken later een formeel vonnis of ‘ordel’ op de lotting, de tweemaal per jaar gehouden zitting van de Etstoel. Dat vonnis werd genoteerd in de lottingsprotocollen – de tussenliggende procedures werden zoveel mogelijk mondeling afgehandeld en ook de pleidooien op de lotting werden mondeling gehouden²⁹.

De meeste civiele klachten gingen over materiële zaken, over conflicten bij verkopeningen of erfenissen. Van de tussen 1760 en 1780 voor de Etstoel gevoerde beledigingszaken (voor heel Drenthe zo’n 30 in totaal, waarvan drie uit Kolder-

veen) had de helft een betichting van diefstal tot onderwerp³⁰. De andere te onderscheiden categorie behelst seksuele delicten, met name betichtingen van overspel en aanranding³¹. Gewoonlijk hoefde een betichting (wanneer die tenminste bewezen was of niet werd gecompenseerd door een scheldwoord van de klager zelf) niet in het openbaar herroepen te worden. Volstaan kon worden met een revocatie ten overstaan van daartoe aangewezen vertegenwoordigers, die afkomstig waren uit dezelfde streek als de partijen. Zo'n herroeping kon alleen worden voorkomen door binnen 24 uur nadat de scheldwoorden waren uitgesproken berouw te tonen "ende den geinjurieerden ter praesentie van goede Luiden om vergiffnisse" te vragen³². Daarna kon dat niet meer³³. Wanneer een schelder behalve de herroeping ook de boete wilde ontlopen, dan was hij of zij genoodzaakt te bewijzen dat de uitlatingen op waarheid berustten. In theorie was dit systeem misschien waterdicht, in de praktijk hing het er hoofdzakelijk van af hoeveel werk een betichte ervan wilde maken. Van overheidskant zijn me hoegenaamd geen aanwijzingen bekend dat er moeite werd gedaan om boetes op scheldpartijen te innen die niet voor de Etstoel waren gebracht. Officieel eerherstel was een particuliere zaak, die in het overgrote deel van de achttiende-eeuwse scheldpartijen niet werd nagestreefd.

In verhouding werd er ook veel meer geslagen dan gescholden. Onder de inwoners van Kolderveen vonden er, althans volgens de goorspraakaangiften, gedurende de hier aan de orde zijnde periode ongeveer drie maal zoveel vechtpartijen als betichtingen plaats³⁴. Bij elkaar is er veertien maal een scheldpartij aangegeven. In twee gevallen is niet opgeschreven wat de betichtingen inhielden en staat er alleen dat er "eenige scheltwoorden zijn passeert" en dat er "gegeven" was³⁵. Eenmaal viel het woord 'hexe', viermaal ging het om diefstal en zeven maal werd de uitdrukking 'schelm' gebezigd. In enkele gevallen staat er in de aangiften dat er meer dan één scheldwoord over de tong ging. Zo schold in februari 1763 Hindrik Jans [Ruiten] Powel Claas [Bouwmeester] uit voor 'gawwiefspak en canalje'³⁶. Andere gevallen zullen hieronder aan bod komen. Afgezien van de voor de hand liggende conclusie dat 'schelm' blijkbaar een populair scheldwoord was³⁷ en dat vervreemding van bezit kon worden uitgedrukt in termen als 'weidedief' of het meer algemene 'gawwdief', zegt een dergelijke opsomming niet zo erg veel. Het wordt iets interessanter wanneer op het geslacht van de betrokkenen wordt gelet, want dan blijkt namelijk dat afgezien van een man die ruzie had met zijn zuster, mannen mannen uitscholden (negen maal) en vrouwen vrouwen (vier maal). De scheldende vrouwen verweten hun sexegenoten tweemaal diefstal (van een doek en van een brood)³⁸. In het derde geval is niet bekend wat er precies werd gezegd (zie boven) en in het vierde geval gingen de woorden 'openbare hoere en opvreter' vooraf aan het veel zwaardere tegenverwijf 'swarte hexe'. Zoals hieronder nog zal worden verduidelijkt was zelfs een woord als 'hoer' niet een louter tegen vrouwen gerichte term. De betiteling 'schelm' werd voornamelijk van man tot man gebezigd³⁹.

Een nadere beschouwing van de namen van de schelders en uitgescholdenen leert dat één man, Jan Remmels genaamd, buitensporig vaak bij de Kolderveense

scheldpartijen betrokken was. Eén maal als getuige, één maal als uitgescholdene, en vijf maal als betichter. Het kan dus de moeite lonen om aan de hand van zijn zaken het schelden in Kolderveen uitvoeriger te bekijken. Hoewel de andere goorspraakaangiften ook meer informatie bieden, zijn andere archivalia, met name de lottingsprotocollen en de plaatselijke belastingregisters, evenzeer van nut voor een beschrijving van zijn leven en zijn positie in het achttiende-eeuwse Kolderveen⁴⁰. Zo'n reconstructie kan evenwel vooreerst niet verder gaan dan wat voor de inwoners van die plaats zo vanzelfsprekend was dat het niet bij de aangiften werd vermeld. Pas in laatste instantie is het misschien mogelijk daar vanuit het afstandelijke, hedendaagse perspectief iets aan toe te voegen.

III

Jan Rimmels, een zoon van Rimmelt Thijs en Hendrikje Bartels, werd op 8 januari 1724 gedoopt te Dwingeloo⁴¹. Hij woonde vervolgens te Ansen en nog in een enkele andere plaats. Op 19 maart 1756 ging hij te Kolderveen in ondertrouw met de toentertijd twintigjarige Femmegien Geerts. Huwen op late leeftijd was in Drenthe niet ongebruikelijk, het hing af van de bestaansmogelijkheden⁴². Jan Rimmels verwierf zich door zijn huwelijk een boerderij in Kolderveen – zijn jonge eega was het enig overgebleven kind van Geert Roelofs en Lammechien Gerrits, en was sinds het overlijden van haar vader in 1749 alleen met haar moeder op de boerderij achtergebleven⁴³.

De overgeleverde conflicten waar Jan Rimmels bij betrokken raakte, zijn in twee episoden in te delen. De eerste deed zich voor in de jaren 1762-1764. De tweede reeks ruzies werd manifest in 1772 en hield in zekere zin aan tot Rimmels' dood in 1779. De scheldpartijen die op de goorspraken ter sprake kwamen zijn indicatief voor de conflicten, maar maken er slechts een klein deel van uit. In 1762 werd aangegeven

dat de huisvrouw van Jan Rimmels Hillegijn Pieters had uitgescholden voor een openbare hoere en opvreter, en na verloop van een half uir hadden Jan Rimmels en vrouw weder gescholden Hillegijn Pieters voor een openbare hoere en opvreter, dat wijders Jan Rimmels Tij Roelofs had gescholden voor een struikrover en schuimer bij nachte op andermans akkers en sloten en dat eijndelijk Hillegijn Pieters had gescholden Jan Rimmels vrouw voor een swarte hexse⁴⁴.

In 1764 schold Jan Rimmels Gerrit Hendriks uit voor een 'weide dief' en een 'schelm'⁴⁵. Negen jaar later zei hij tegen Gerrit van Rabberinge 'schelm, hoer en kenallie'⁴⁶. In april van het jaar daarop gaf Jan Lambers aan dat Jan Rimmels "Jan Woltman heeft gescholden voor een schelm" en op dezelfde goorspraak bracht de pander van Kolderveen, Berent Bouknecht, aan "dat J. Rimmels van Colderveen hem aanbrenger op den 10 december 1773 bij het doen van gericht exploit heeft gescholden voor een schelm schobbert en deugniet, en voorts voor alles wat lelijk was"⁴⁷. En weer een half jaar later, in de herfst van 1774, werd bekend gemaakt door Willem Jans Winters "dat Jan Rimmels hem heeft gescholden voor een schelm, getuigen hiervan zouden zijn Jan Lambers en vrou"⁴⁸. Met

uitzondering van de eerste vertonen deze aangiften een zekere beknoptheid en eentonigheid, die voor degene die twee eeuwen later de briefjes onder ogen krijgt nog worden verhoogd door het voorkomen van allerlei in eerste instantie niets-zeggende namen.

De eerste aangifte wordt iets duidelijker wanneer men de Kolderveense huwelijksinschrijvingen raadpleegt en ontdekt dat Hillegien Pieters en Thij Roelofs in 1739 getrouwd waren. Hiermee kunnen de scheldpartijen uit 1762 begrepen worden als een ruzie tussen twee echtparen. Dit familieverband springt vervolgens ook in het oog bij de enkele andere aangiftes die door Jan Rimmels zelf naar voren werden gebracht in 1762 en 1763⁴⁹. Jan Thijn (de zoon van Thij Roelofs) had volgens hem in 1762 met de kra gevestigd en Thij Roelofs zelf met korven. Ze hielden ook een 'duiveslag' en hadden een snaphaan in huis. Het antwoord van Thij Roelofs luidde dat ook Jan Rimmels en zijn vrouw hadden gevestigd. Harm Thijn (een andere zoon van Thij Roelofs) had, weer volgens Jan Rimmels,

in het huis van Gerrit Hendriks (...) gezegd dat hij de schapen in het hondegat wilde laten setten en dat hij Jan Rimmels, die als getuige op het rocht van Albert Roelofs op prikkedraat was geweest, mogte weten, wat hij voor pikkedraat verklaart had, en dat het hem Jan Rimmels een woord voor pikkedraat er niet op anquam en wanneer Jan Rimmels hem versogt had, dat hij niet meer moge schelden of lasteren, had Harm Thijn daar op gezegd, dat hij het schelden niet wilde laten.

Harm Thijn verwoordde hiermee zijn familie's visie op de directe aanleiding voor de ruzie tussen de twee families, namelijk dat Jan Rimmels' optreden op het rocht van Albert Roelofs (een verwant van Jan Rimmels' vrouw) onterecht was geweest. Die zaak levert inderdaad aanwijzingen voor de achtergrond van het conflict.

Op de goorspraak van 25 september 1762 diende Albert Roelofs een officiële klacht in tegen Hillegien Pieters⁵⁰. Zij had Alberts vrouw, Grietje Jans, verweten dat zij een doek van haar gestolen had, "als meede dat de klaager of een van de sijne haar wel voor vijf en twintig gulden aan gold ontstoolen sou hebben". Albert eiste bij schrift van zijn advocaat een publieke herroeping voor de Etstoel. Hillegien moest worden veroordeeld

God, de Justitie en gelaedeerde om vergiffenis te bidden, en te verklaaren, van de klaager beneevens des selfs vrou niet als alle eer en deugd te weeten, en dat het de beklaagde van herten leed doet voorschreven atroce injurie teegens klager en desselfs vrou uijtgegoten te hebben, boovens een amende aan de diaconij van Colderveen te betaalen.

In het vonnis dat de Etstoel in deze zaak wees zijn behalve de klacht ook de toelichtingen en antwoorden opgenomen. Hillegien, zo blijkt, had de woorden gesproken op weg naar Meppel en daarbij ook nog gezegd dat Grietje Jans een 'openbaere gaudief' was en als de getuigen dat niet wilden bevestigen "zij als dan schelmen en schobbejakken waren". Hillegien liet daarop verklaren dat ze wel tegen Grietje had gezegd "gij hebt mijn doek om den hals, langd mij die wederom," maar dat ze daar niet had bijgezegd dat Grietje die gestolen had. De doek was van haar en ze miste ook nog andere dingen. Jan Rimmels had het hier ook

over gehad en tevens verteld dat hij “de actie van injurie tegens gerequireerde [Hillegien] had geëntameert om impetrant [Albert Roelofs] in deze te redden”. Al mogen Hillegiens woorden doorspekt zijn met die van haar advocaat, de inhoud klinkt nog voldoende door (en werd dan ook later herhaald door Hillegiens zoon). Verder voerde ze tot haar verdediging aan dat Gerrit van Rabberinge enige tijd geleden vlas had gebracht bij Albert Roelofs en toen hij dat de volgende dag ophaalde gemerkt had dat er een half pond van ontbrak. Grietje had ook eens drie broden meegenomen waarvan er haar maar een toekwam en de twee andere later teruggebracht. Uit Albert Roelofs’ schuur was ook een ‘sende’ gehaald die niet van hem was. Tenslotte bracht Hillegiens advocaat naar voren dat er ‘in het algemeen’ op Kolderveen sprake van was dat Albert Roelofs (of diens eega) onder verdenking stond dingen van haar gestolen te hebben. Het was bovendien niet bewezen dat ze gezegd had dat Grietje voor 25 gulden goed van haar gestolen had. Kort samengevat, ze had de gewraakte scheldwoorden niet geuit, maar ze waren wel waar. Wat voor de ene partij evenwel een (poging tot) nadere onderbouwing van de scheldwoorden was, was voor de ander een extra bewijs voor de belediging zelf. Alberts advocaat repliceerde dan ook meteen dat de injurie ‘geaggraveerd’ was – er was geen enkel bewijs voor de ‘dieverijen’. Zoals gebruikelijk werd de zaak tijdens de lotting in der minne geschikt⁵¹.

Dat lukte niet bij de zaak die Jan Rimmels tegelijkertijd tegen Hillegien Pieters had aangespannen⁵². Daaruit blijkt nog eens dat er wederzijds gescholden was⁵³. Met betrekking tot Jan Rimmels’ opvattingen zijn hier twee dingen relevant. Het eerste is dat Hillegien liet opmerken dat Jan Rimmels ook “met andere mensen tijdelijks questie maakte”. Het tweede punt komt naar voren in de verdediging van Jan Rimmels en betreft zijn uitleg van het scheldwoord ‘hoer’. Hillegien had een kind gekregen terwijl ze niet getrouwd was en Thij Roelofs had het in eerste instantie niet willen accepteren. Het antwoord op dit laatste verwijt was dat “ofschoon zij voor de trouwdag in de kraam was gekomen, daarom nog niet meriteerde een openbare hoere genaamd te worden, te minder dewijl zij voort daarna met haar man getrouwt was.”

Deze laatste gedachtenwisseling toont een moreel verschil van inzicht – ik kom er nog op terug. Het eerste argument vertelt iets over Jan Rimmels’ karakter: hij stond blijkbaar niet als een makkelijk man bekend. Tot 1762 vormde zijn gedrag kennelijk geen aanleiding tot aangiften of klachten en wist hij zich te beheersen. Maar toen hij zich ging bemoeien met de zaak die Albert Roelofs tegen Hillegien Pieters had aangespannen, kwamen ook de gevoelens tegenover hem naar boven. Erg algemeen was dat (nog) niet. De conflicten in de jaren 1762-1764 kunnen namelijk nog preciezer worden gesitueerd, wanneer behalve de familierelaties ook de ruimtelijke aspecten erbij betrokken worden. Hiertoe biedt het ‘haardstedenregister’, een in de achttiende eeuw vanaf 1744 iedere tien jaar opgestelde lijst van de hoofdbewoners en hun relatieve status binnen een dorp, een handzame ingang⁵⁴. Hoewel daarin niet de exacte woonplaats van de belastingplichtigen staat aangegeven, mag ervan uitgegaan worden dat de opstellers een dorp systematisch afwerkten en dat ze naast of tegenover elkaar liggende huizen na elkaar be-

zochten. Op de lijst van 1764 nu zijn de betrokkenen achter elkaar vermeld: Thij Roelofs, Jan Rimmels en Gerrit Hendriks (van Rabberinge) waren directe burenen. Dit impliceerde tevens dat in de onderlinge verhoudingen het landgebruik een belangrijke rol speelde. De verschillende percelen waren weliswaar onderling door sloten van elkaar gescheiden, maar zo hier en daar lag er nog 'mandelig' land dat meerdere bezitters had, en ook konden er problemen optreden over het recht van overpad. Dergelijke kwesties speelden mogelijk tussen Jan Rimmels en Thij Roelofs (die als turfschipper op Zwartsluis voer). Ze waren zeker van belang bij Rimmels' omgang met Gerrit Hendriks.

Albert Claas (Middelbos) en Geert Roelofs (Jan Rimmels' schoonvader) hadden in 1743 een deel van hun gemeenschappelijke land gescheiden⁵⁵, een ander deel gebruikten ze nog steeds gemeenschappelijk. In 1762 was Albert Claas een oud man, die alleen op zijn boerderij was achtergebleven en (een deel van) zijn land had verpacht aan Gerrit van Rabberinge⁵⁶. Toen de laatste zijn vlas tijdelijk opsloeg bij Albert Roelofs was dat niet alleen een onderlinge dienstverlening tussen buurtbewoners, maar werd tevens gerefereerd aan de bezits- (en daarmee verwantschaps)relatie tussen Albert Roelofs en Gerrit Hendriks' verpachter. Twee jaar later deed zich een soortgelijk geval voor. Jan Rimmels klaagde er toen over dat Gerrit Hendriks en Albert Jans Haarman (de zoon van een andere buurman) 'wel ruym dartig' schapen hadden geweid op het groenland dat hij samen met Albert Middelbos bezat. Ze hadden hem 'met geweld' verhinderd die schapen te schutten (naar een andere wei te brengen)⁵⁷ en Jan eiste nu betaling van het schuttegeld. Blijkens zijn klacht over het optreden van Harm Thijn in 1763 waren er al eerder problemen met de schapen geweest. Die moeilijkheden zullen zijn gesust. Rimmels' klacht haalde de Etstoel niet en als zich in de tweede helft van de jaren zestig al verdere ruzies voordeden, zullen ze te onbeduidend zijn geweest om op de goorspraken te melden.

IV

De tweede reeks scheldpartijen in de jaren 1772-1774 oversteeg het 'lokale' karakter van de eerste. Weliswaar waren er nog steeds strubbelingen met buurman Gerrit van Rabberinge, daarnaast schold Jan Rimmels ook op andere Kolderverners die niet direct naast hem woonden. Deze escalatie hing, behalve met de opstelling van de betrokkenen, samen met twee voorvallen. Deze zijn tot dezelfde typen te rekenen als die van tien jaar daarvoor. Het ging weer over landgebruik en voorechtelijk geslachtsverkeer. Toch houdt deze overeenkomst niet in dat de specifieke uitingen niet nader bekeken hoeven te worden. In een uiterst grove samenvatting van de betekenis van de gebezigde scheldwoorden kan misschien volstaan worden met een verwijzing naar de twee conflicthaarden, in de analyse die ik hier voorsta is microscopische aandacht voor details noodzakelijk. Niet alleen omdat dat een wezenlijk bestanddeel vormt van de door mij voorgestelde benadering, ook omdat pas dan zowel de verschillen tussen de afzonderlijke gebeurtenissen en hun temporele sequentie begrijpelijk kunnen worden. Waarom maakte Jan Rem-

mels in 1773 Gerrit Hendriks uit voor een ‘schelm, hoer en kenaille’ en waarom beschouwde hij Jan Woltman, Berent Bouknecht en Willem Jan Winters ook als ‘schelmen’?

Op de zomerlotting van 1771 dienden de voogden van de kinderen van Jan Roelofs (Beerties) en Fijgien Willems (die ook al in de buurt van Jan Rimmels hadden gewoond) het verzoek in om, gezien de schuld van 346 gulden waarmee de boedel belast was, de ‘keuterie op Colderveen’ te mogen verkopen⁵⁸. Dit verzoek werd door de etten ingewilligd. Vlak daarvoor, in maart 1771, hadden ze waarschijnlijk om dezelfde redenen al enig ‘turfland’ verkocht aan Jan Rimmels en aan de broers Hendrik en Evert Gerrits (zonen van Gerrit van Rabberinge). Jan Rimmels had de eerste termijn van de koopsom betaald, maar weigerde op de vervaldatum in mei 1773 de tweede te voldoen. Hij kon niet bij het betreffende land komen en vond dus dat het hem niet geleverd was. Aan de hand van het vonnis in de zaak die Roelof Pieters, als ‘hoofdmomber’ (eerste voogd) van de kinderen van Jan Roelofs, tegen Jan Rimmels en de broers Gerrits uiteindelijk eind 1774 voor de Etstoel voerde, is het mogelijk de verschillende argumenten en tot dan toe ondernomen acties enigszins te beschrijven⁵⁹. Hierbij speelde ook nog een vierde partij, namelijk de weduwe van Thij Roelofs, een rol op de achtergrond.

De keuterijen die van Jan Roelofs en Thij Roelofs waren geweest lagen op hetzelfde erf en de stukken land van beiden lagen door elkaar, zodat het ene alleen via het andere bereikt kon worden. Om op het land te komen dat hij in 1771 had gekocht moest Jan Rimmels eerst over het land van Hillegien Pieters en haar zonen en daarna over dat van de broers Van Rabberinge. Zo was het ook bij de koop bepaald; het land was verkocht “met zijn uit in en overwegen”. Oorspronkelijk waren er twee wegen geweest, één aan de west- en één aan de oostkant. Jan Roelofs had evenwel ooit een slootje dwars door de westelijke weg gegraven en sindsdien de oostelijke gebruikt. De broers hadden later het dwarslootje verder doorgetrokken, waarop het oostelijke weggetje ook onbruikbaar was geworden. In de zomer van 1771 waren er nog weinig problemen. Jan Rimmels had zijn paard en wagen over een ‘vlanden’ gemend, dat over de dwarsloot lag en zo zijn hooi van het land kunnen halen. Daarna had hij onenigheid met Evert Gerrits gekregen en toen hij in juni 1772 opnieuw zijn hooi wilde ophalen was hij “daar in belet”, “omdat er geen vlanden over de sloot in het land van E. Gerrits was”. Hij vroeg daarop aan Roelof Pieters om alsnog de weg te leveren.

In het daarop volgende juridische gevecht speelden Roelof Pieters en Evert Gerrits (die mede voor zijn broer optrad) elkaar de bal toe. De eerste beriep zich erop dat de dwarsloot er al bij de verkoop was geweest. De voogden hadden zelfs destijds aan Hillegien Pieters gevraagd om de weg te verleggen, maar die had daar niets van willen weten. Op 11 september 1774 had Roelof Pieters aan Jan Rimmels voorgesteld de koop ongedaan te maken, waarover hij ook Hendrik en Evert Gerrits had ingelicht, waarop de laatste aan Jan Rimmels had gevraagd of hij de weg aan de oost- of aan de westkant had willen hebben. Evert Gerrits stelde zelf dat hij in 1772 al met Jan Rimmels had afgesproken dat de weg langs

de westkant moest gaan. Als hij een ‘vlakken’ over de dwarsslot moest leggen, had dat bij de koop bedongen moeten worden. Hij voegde er (dit alles bij monde van zijn advocaat) aan toe “dat Jan Rimmels met geen mogelijkheid uit de conditie der mijncedule zou kunnen halen dat tot zijn gerijf een vlakken over de dwarsslot zou moeten worden gelegd, waar toe Evert Gerrits in allen gevalle noijt kon zijn verplicht”. Jan Rimmels stelde dit later nog scherper. Volgens hem had Evert Gerrits in 1772 zelf gezegd “dat hij liever honderd gulden wilde verpleiten dan dat hij voor Jan Rimmels een vlakken wilde leggen over het slotjen”⁶⁰.

Tijdens de rechtszaak in december 1774 – die Jan Rimmels overigens verloor – kwamen nog andere belangrijke opvattingen naar voren die ik in de volgende paragraaf zal vermelden. Eerst wil ik ingaan op de vraag waarom Evert Gerrits nu juist in 1772 Jan Rimmels dwars zat en niet een jaar eerder. Het moet hierbij niet worden uitgesloten dat Jan Rimmels zich naar eigentijdse begrippen vreemd gedroeg. Althans volgens Roelof Pieters had hij “van de dag van de verkoping af de warre in ’t hoofd gehad”⁶¹. Maar er zijn geen directe aanwijzingen dat anderen dat ook vonden en er bestond in ieder geval een concrete aanleiding voor de hernieuwde verwijdering tussen de burens, waarin tevens heel Kolderveen werd meegesleept.

Evert Gerrits was op 14 juli 1771 getrouwd met Hendrikje Jans. Hun eerste kind, een zoon, werd gedoopt op 15 december van dat jaar. Evert en Hendrikje zouden daarvoor de gebruikelijke boete hebben moeten betalen, als de zaak tenminste op de goorspraak was aangegeven. Dat was niet gebeurd en op grond van het Landrecht eiste de drost (die door Jan Rimmels was ingelicht) op de zomerlotting van 1774 dan ook een boete van een goudgulden voor ieder huis in Kolderveen⁶². De ‘boer’ van Kolderveen⁶³ probeerde nu de verantwoordelijkheid voor de aangifte op Jan Rimmels af te schuiven. Hun overwegingen, die ondermeer de toenmalige positie van Jan Rimmels binnen Kolderveen laten zien, waren de volgende. De vrouw van Jan Rimmels had als ‘de naaste nabuur’ van Evert Gerrits geholpen bij de verlossing, Jan Rimmels was dus bekend met de (te vroege) geboorte en had deze op de voor de goorspraak gehouden vergadering bekend moeten maken. Verder was alleen de vroedvrouw erbij geweest, die niet wist dat het om een geval van voorechtelijk geslachtsverkeer ging omdat “de huizen op Colderveen wijd en sijd verspreijd lagen”. Jan Rimmels had de overtreding, nog steeds volgens de boer, zelfs opzettelijk verzwegen en dus “ter quader trou gehandelt”. Een dag of twee voor de goorspraak had hij het geval aan (de schatbeurder) Jan Woltman overgebracht. Deze had gevraagd of hij het aan wilde geven en Jan Rimmels had daarop geantwoord: “neen, ik zal nader bij u komen”. Dat had hij niet gedaan. Volgens hem had Evert Gerrits gezegd dat hij het niet moest aanbrenge (Jan Lambers zou daar getuige van zijn geweest) en dat hijzelf “voor alle hinder en schade instond”. Aldus de boer. Jan Rimmels’ advocaat bracht daar tegen in dat iedereen voor zijn eigen huis verantwoordelijk was, dat heel Kolderveen van de vroege geboorte afwist omdat Evert en Hendrikje in Kolderveen waren getrouwd en hun kind daar ook was gedoopt, en dat Jan Woltman ervan geweten had en het had moeten doorgeven. Aangezien de uiteindelijke (en

enig bewaard gebleven) beschrijving van dit conflict een periode van twee jaar bestrijkt, is niet in ieder opzicht precies aan te geven wat de datering is van vermelde handelingen. Jan Rimmels ontkende “dat hij deze actie op zig zou hebben genomen”. Degenen die dat hadden gezegd waren partijdig geweest. Ook zou hij er geen vaste afspraak (‘contract’) met Evert Gerrits over hebben gemaakt. Het antwoord van de boer hierop luidde “dat wanneer J. Rimmels op Colderveen so wierde onderdrukt, als wierde voorgegeven, daar van wel anbrenginge zou hebben gedaan, ten eijnde de schuldige konden gestraft worden”. Hoewel de hele zaak begon te spelen in de eerste maanden van 1772 en Jan Rimmels toen nog niet ontdekt had dat hem de toegang tot het nieuw gekochte stuk land was afgesneden, is het aannemelijk dat de verdere verwickelingen pas na juni van dat jaar optraden. Het ene lokte duidelijk het andere uit. De etten spraken in deze zaak Jan Rimmels vrij van de vordering van de boer en veroordeelden Kolderveen tot de door de drost gevraagde boete. Daarmee versterkten ze, voor zolang het duurde, Jan Rimmels’ vertrouwen in de Drentse overheid, maar verzwakten ze zijn positie binnen Kolderveen en met name zijn relatie met de invloedrijke schatbeurder Jan Woltman. Het heeft er dan ook alles van weg dat deze wraak nam.

De gelegenheid daartoe deed zich al gauw voor. Jan Rimmels had in 1763 800 gulden geleend van Albert Middelbos⁶⁴ en was die nog steeds aan het afbetalen. Albert Middelbos was inmiddels overleden en zijn zoon Claas Alberts onder was curatele gesteld omdat hij ‘sinneloos’ was. In 1774 voerden Jan Woltman en Jacob Jonker het beheer over de boedel⁶⁵. Toen nu Jan Rimmels nalatig bleek met betalen (volgens hem was de desbetreffende acte vervalst), lieten de voogden van Claas Middelbos begin 1775 beslag leggen op zijn roerende (‘tilbare’) goederen. Jan Rimmels protesteerde hiertegen vergeefs bij de Etstoel⁶⁶.

Tegen deze achtergronden krijgen de aangiften van de scheldpartijen op de goorspraken meer reliëf. Vanuit het oogpunt van Jan Rimmels – of deze nu wel of niet “de warre in ’t hoofd had” – wordt het begrijpelijk dat hij Gerrit van Rabberinge en zoon in de zomer van 1773 uitschold voor ‘schelm en hoer en kenaille’ en toen hij daarop werd aangesproken het scheldwoord ‘hoerenpak’ staande wilde houden⁶⁷. Ook zijn woorden aan het adres van Jan Woltman en de pander Berent Bouknecht (die slechts zijn functie als assistent van de schulte uitoefende) behoeven geen nadere toelichting meer⁶⁸. De aangifte van Willem Jan Winters in september 1774 tenslotte – Jan Rimmels had ‘schelm’ tegen hem gezegd – is te duiden als onderdeel van de burenruzie: Willem Jan Winters trouwde op 23 oktober van dat jaar met Jentien Thijen, een dochter van Hillegien Pieters. Natuurlijk had Jan Rimmels, zoals veel van zijn plaatsgenoten later verklaarden, beter zijn mond kunnen houden. Voor hem werd schelden echter steeds meer een laatste middel om zijn hoofd boven water te houden, al kostte het hem uiteindelijk de kop.

Willem Frijhoff heeft ooit in treffende lijnen de verhouding geschetst tussen culturele en materiële aspecten van het verleden. “Gedrag, attitudes, een habitus ontstaan niet *at random*, en al evenmin louter onder de objectieve druk van omgevingsfactoren als klimaat, voedselschaarste, bevolkingsdichtheid, ruimtelijke ordening en dergelijke,” schreef hij. “Het zijn geen automatische antwoorden, maar ze vormen meer of minder bewuste keuzen, als antwoord op existentiële vragen of problemen, uit de gedragsvormen die de mens van dat ogenblik ter beschikking staan”⁶⁹. Het gaat, met andere woorden, in historisch-antropologisch onderzoek om het inzichtelijk maken van de wijze waarop mensen op hun omgeving reageerden en actief probeerden de omstandigheden naar hun hand te zetten. Die omstandigheden werden niet enkel bepaald door omgevingsfactoren. Ook de handelingen van andere mensen, hun onderlinge verhoudingen en machtsstrijd, speelden een rol van betekenis⁷⁰. In de voorafgaande paragrafen is dit uitgebreid aan de orde gekomen. Een vraag die nog openstaat, is hoe de beschreven conflicten waren verbonden met economische en demografische ontwikkelingen.

Het zeventiende- en achttiende-eeuwse Kolderveen is in verschillende opzichten een lastig te beschrijven plaats, tenminste wanneer men kwantitatieve aspiraties koestert. De beschikbare bronnen vergen eerst vergaande bewerking voordat er kan worden geteld. Kerkelijk was Kolderveen gelieerd met het Overijsselse Dinxterveen, wat het tellen van doop- en huwelijksinschrijvingen tamelijk gecompliceerd maakt⁷¹. Op het eerste gezicht lijken de haardstedenregisters wel direct voor statistische analyse geschikt. Deze bron is evenwel op een andere manier te grof, en wel omdat de scheidslijnen binnen Kolderveen er niet in zijn aangegeven. Het (streek-)dorp bestond – en bestaat nog – ruwweg uit twee delen, het eigenlijke dorp (met de kerk) en parallel daaraan, ongeveer twee kilometer ten noordwesten liggend, de zogeheten Bovenboer⁷². Zeker bij een culturele analyse is het van belang met die interne, in ieder geval ruimtelijke verschillen rekening te houden. Jan Rimmels woonde ‘op’ de Bovenboer, Jan Woltman bijvoorbeeld in wat ik gemakshalve ‘het dorp’ zal noemen. Een volgend onderscheid, dat op grond van de haardstedenregisters wel meteen is aan te geven, hangt samen met de hoogte van de aanslagen. In Kolderveen werden drie categorieën onderscheiden: twee gulden voor (twee-paards) boeren en voor keuters met een nering, een gulden voor keuters, en nul gulden voor de armen. Deze categorieën wijzen behalve op onderlinge verschillen in welstand op verschillen in sociale status. Inachtneming van beide soorten verschillen (woonplaats en status) maakt een gedifferentieerder en daardoor ook historisch relevanter analyse mogelijk dan tot nu toe is uitgevoerd.

Volgens de landbouwhistoricus Bieleman nam het aantal huishoudens in Kolderveen tussen 1774 en 1784 met acht af. (Tussen 1764 en 1774 was er een absolute stijging met dertien huishoudens, waar hij niet op ingaat). Deze ontwikkeling ging gepaard met een afname van het bouwlandareaal. Bieleman signaleert bovendien in 1798 een opvallend groot aandeel van de Kolderveense mannen boven de zestien jaar in de turfmakerij. Hij brengt de afname van het aantal huis-

houdens in verband met “een toenemende armoede en verpaupering”, verder is het hem hoofdzakelijk te doen om een nuancering van het algemene beeld van een groeiende Drentse bevolking. De vermindering van de hoeveelheid bouwland hangt naar zijn idee samen met de gevolgen van verveningen en met een relatieve stijging van het grondwaterpeil. “Door de daling van het maaiveld kwam veel van het land dat oorspronkelijk geschikt was als roggeland, er zo laag te liggen dat men het later nog slechts als grasland kon gebruiken. Plaatselijk is dit proces nog versneld doordat men onder het bouwland gelegen veen tot turf vergroef.”⁷³

Op hun beurt zijn Bielemans bevindingen ook te nuanceren. Wanneer de Bovenboer van de rest van Kolderveen wordt afgesplitst⁷⁴, en tevens op de hoogte van de aanslagen wordt gelet, dan blijkt dat de grootste omslag in Kolderveen niet tussen 1774 en 1784 plaatsvond, maar in het decennium daarvoor. Die veranderingen betroffen bovendien voornamelijk de Bovenboer, waar het aantal op twee gulden aangeslagenen tussen 1764 en 1774 met meer dan de helft verminderde (van 19 naar 9) en het aantal keuters met de helft steeg (van 32 naar 47). Onder degenen die twee gulden moesten betalen bevinden zich zowel de keuters met een nevenbedrijfje als de boeren, zodat niet onmiddellijk duidelijk wordt waar de ergste klappen vielen. Het haardstedenregister van 1754 vermeldt evenwel (als enige) wel de beroepen, evenals de lijst die in 1798 ten behoeve van de burgerwacht werd opgesteld. Vergelijking van deze twee lijsten leert dat vooral het aantal boeren afnam (van 19 naar 6). In het dorp bleef het aantal voor twee gulden aangeslagenen in de laatste helft van de achttiende eeuw ongeveer gelijk (omstreeks 30). Dit beeld van een toenemende malaise op de Bovenboer wordt bevestigd, wanneer wordt gekeken naar de faillietverklaringen in Kolderveen, die ook stuk voor stuk inwoners van de Bovenboer betroffen en in 1776 werden uitgesproken⁷⁵. Mogelijk vergrootten de overstromingen waar Kolderveen van 1775 tot 1778 door getroffen werd nog eens de malaise⁷⁶. Van doorslaggevende invloed waren ze niet, aangezien de belangrijkste veranderingen al in 1774 hun beslag hadden gekregen.

Gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw moet in Kolderveen het aantal mensen dat in de turfwinning werkzaam was zijn toegenomen. Weliswaar zijn in het haardstedenregister geen turfmakers of -boeren opgenomen (die er wel waren) en is zodoende met behulp van deze bron geen grove trend aan te geven. Maar het grote percentage in de turfgraverij werkzaam in 1798 zal onderdeel van een relatief recente ontwikkeling zijn geweest, die alweer voornamelijk op de Bovenboer moet worden gesitueerd. Op het dorp waren er slechts in twee huishoudens mannen turfboer en slechts in zes turfmaker. Op de Bovenboer bedroegen deze getallen respectievelijk acht en drieëntwintig.

Behalve voor scheld- en vechtpartijen vormen de goorspraakaangiften een uitzonderlijke bron voor de studie van voorechtelijk geslachtsverkeer, al geldt ook hierbij dat de informatie zeer summier is. In de periode 1760-1780 werd voor Kolderveen vijftien maal een onwettige geboorte aangegeven, waaronder tweemaal een waarbij de moeder niet was getrouwd (de zoon van Evert Gerrits en Hendrikje Jans niet meegerekend). Dit aantal is tamelijk hoog in verhouding tot

de in Kolderveen in dezelfde periode gesloten of afgekondigde huwelijken waarbij de echtparen in Kolderveen bleven wonen (twee of drie in een jaar), dat wil zeggen, ook hun eerste kind lieten dopen. Een preciese bepaling van de mate waarin voorechtelijk geslachtsverkeer in die tijd in Kolderveen gebruikelijk was moet hier achterwege blijven⁷⁷. Los van een mogelijk antwoord op de vraag hoe ‘normaal’ voorechtelijk geslachtsverkeer in Kolderveen was, kan worden vastgesteld dat het in het merendeel van de gevallen om keutergezinnen op de Bovenboer ging. Er is zelfs enkele malen een familietraditie aan te wijzen en wel precies in die families waarmee Jan Remmels vaak overhoop lag: zowel een zoon als een dochter van Thij Roelofs (die zelf ook met Hillegien Pieters trouwde toen zij al zwanger was) kregen hun eerste kind te vroeg naar de wettelijke norm. Evert Gerrits’ zuster Harmpje kreeg zelfs een kind terwijl ze nog niet getrouwd was⁷⁸.

De lotgevallen van Jan Remmels laten zich goed tegen deze economische en demografische decors plaatsen. Ze zijn er zelfs mee verweven. Hij was een van de boeren op de Bovenboer die hun aantal drastisch zagen krimpen en zich wanhopig probeerden staande te houden tegen de oprukkende turfafgravingen. Op hun beurt vormde de turfwinning voor de eveneens in het nauw gebrachte keuters het meest voor de hand liggende middel om hun hoofd boven water te houden, maar dat maakte het tegelijkertijd wel de boeren hoe langer hoe moeilijker een bedrijf uit te oefenen. Het conflict tussen Jan Remmels enerzijds en Roelof Pieters en vooral Evert Gerrits en Hillegien Pieters anderzijds illustreert dit fraai. Jan Remmels had ‘turfland’ gekocht, maar gebruikte het als hooiland. Naar zijn zeggen waren die landen altijd “gehoijd en de esgroen met beesten geweid”. De wegen ernaartoe waren voor zijn paard en wagen onbegaanbaar geworden omdat Hillegien Pieters en haar zonen en ook Evert Gerrits grote stukken hadden ‘verturft’. Evert Gerrits vond dan ook dat hij “*turfland* gekocht had om uit te turven” en dat één weg dus wel voldoende was. Hij merkte vervolgens subtiel op “dat het een groot onderscheid gaf of an J. Remmels een stuk hoieland en weijdeland of een stuk turfland om uit te turven, gelijk in dit geval, verkocht was, daar bijvoegende, dat tot landen, die uitgeturft wierden, geen wegen nodig waaren”⁷⁹.

Deze verschillen in opvatting over landgebruik gingen gepaard met van elkaar afwijkende ideeën en praktijken betreffende voorechtelijk geslachtsverkeer. De boer Jan Remmels vond de families van keuters en pachters waarin dat voorkwam ‘hoerenpak’. Het dunkt me dat beide conflictvelden nauw samenhangen. Hoewel er voorlopig geen gegevens voorhanden zijn over de leeftijd van de gehuwden die snel kinderen kregen, lijkt het me dat dergelijke verbintenissen hoe dan ook vooral gericht waren op het krijgen van nageslacht, dat wil zeggen op het voortbrengen van arbeidskrachten⁸⁰. Turfwinning was immers meer arbeidsintensief dan landbouw. De twee produktiewijzen brachten ieder een andere sexuele moraal met zich mee – voor boeren was het juist zaak het nageslacht beperkt te houden. De scheldwoorden die Jan Remmels zijn burens toevoegde zijn zodoende te interpreteren als meer dan burenruzies. Ze gaven uiting aan fundamentele economische en culturele verschillen, niet alleen op de Bovenboer maar binnen de hele Drentse samenleving. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Drentse over-

heid, in een periode waarin pogingen werden ondernomen de turfwinning weer nieuw leven in te blazen⁸¹, op dat punt de kant koos van Jan Rimmels' tegenstanders. Deze wond zich daar zo over op, dat hij vervolgens alle voorzichtigheid uit het oog verloor.

VI

De geschiedenis van Jan Rimmels was met zijn nederlagen tegen Roelof Pieters en Jan Woltman niet ten einde. Zijn hardnekkigheid maakt het mogelijk ook de boven Kolderveen uitstijgende politieke connotaties van schelden te behandelen en de rol van de Drentse overheid meer dan tot nu toe het geval was in de analyse te betrekken. Doorgaans stelden de gezagsdragers zich terughoudend tegenover plaatselijke conflicten op. Als geschillen al niet tussentijds waren op te lossen, werden formele reconciliaties nog altijd zoveel mogelijk binnenskamers gehouden en werd publiek optreden vermeden. Gewelddadig machtsvertoon werd voorbehouden aan 'echte' misdadigers, die in ieder geval in sociaal-cultureel opzicht geen deel (meer) uitmaakten van de Drentse gemeenschappen⁸². Iets anders lag dat wanneer de overheid zelf beledigd werd.

Jan Rimmels legde zich niet bij de uitspraken van de Etstoel neer. In 1776 diende hij een verzoek tot revisie bij de drost in, daarmee de etten passerend. De drost kon dan ook niet anders concluderen dan dat

de affaires (...) conform het praescript van Landrechte zijn geëntameert, en geproseequeert, en daar omtrend de gerichtelijke decisie gevallen en dat overzulks deze zaken legaliter zijn gedermineert geworden, en dienswegens de sententien begroeijt zijnde, geen apel, revis of reauditie kan plaats vinden.

Hij maande Jan Rimmels zich 'als een goed ingezeten' bij de uitspraken neer te leggen en niet meer te schelden⁸³. Deze trok zich daar weinig van aan en probeerde het zelfs nog hogerop te zoeken door (via de drost) eerst de stadhouder en later de Staten-Generaal in te schakelen – zo vertelde hij het tenminste zijn plaatsgenoten⁸⁴. Dat de drost niet ongenegen was klachten aan Willem V door te geven, is niet zo verwonderlijk⁸⁵. Hij kende de stadhouder persoonlijk en vertoefde vaak in Den Haag. In deze tijd was hij doende de macht naar zich toe te trekken door "een orangistisch bolwerk van regentie te maken" en de Drentse boeren zoveel mogelijk buiten spel te zetten⁸⁶. De zaak zal echter toch te onbetekenend zijn geweest om er op deze wijze politieke munt uit te slaan en Jan Rimmels, die zijn wereld inmiddels was gaan zien in termen van voor- of tegenstanders, vond vervolgens dan ook dat de drost een 'luisige jakhals', of een 'schelm', of een 'gemeen potentat' was, die "van zig zelfs nog zo kwaad niet was, maar zig door anderen liet misleiden". Jan Rimmels was echter vooral gebeten op de schulte van Meppel⁸⁷, die hij ettelijke malen een 'schelm' noemde omdat deze hem land zonder weg had verkocht. In deze fase was zijn gram niet meer uitsluitend op zijn burens gericht, maar op de ambtenaren die de actes hadden opgesteld en de verschillende proce-

dures hadden begeleid, de voor hem optredende advocaten inbegrepen. Hem was geen recht gedaan.

Van overheidswege gaven financiële motieven waarschijnlijk de doorslag. Nadat Jan Woltman beslag had gelegd op de 'tilbare' goederen van Jan Remmels (zijn vee onder andere) waren er nog steeds onbetaalde schulden blijven bestaan, voor een groot deel ontstaan wegens de verloren processen⁸⁸. Inning, zo schreef de schulte van Meppel op 14 juni 1778 aan de Etstoel, was onmogelijk omdat Jan Remmels "door quaataartige dreijgementen als andere scheltwoorden zijne crediteuren zoodanig afschrikt dat gene van allen de eerste durft wezen die hem antasten om zijne boedel tot liquiditeit te brengen". Haast was geboden, "ter wijlen de boedel as nog meer verloopt". De Etstoel besloot dan ook meteen de volgende dag dat Jan Remmels zich "als een rustig en vreedzaam ingeseten en onderwerpinge an de rigters en wetten zal hebben te gedragen" en dat wanneer hij zich verder zou verzetten hij als "een moetwillig overtreder der wetten en verstoorder der gemeene ruste" vervolgd zou worden⁸⁹. Ook werd gelijk de landschrijver gemachtigd om inlichtingen in te winnen en aan de schulte van Havelte gelast samen met de pander van Kolderveen "en een behoorlijk getal Landtssoldaten" beslag op de boerderij en toebehoren te leggen en, zo Jan Remmels enige tegenstand bood, hem gevangen te nemen en naar Assen te laten brengen⁹⁰.

Inmiddels was zijn positie in Kolderveen nauwelijks meer houdbaar geworden. Velen verwonderden zich erover dat hij zo lang zonder gevolgen op de overheid kon schelden, sommigen, waaronder de schoolmeester, waarschuwden hem, en anderen probeerden hem zoveel mogelijk uit de weg te blijven. De ene getuige verklaarde tegen de landschrijver dat hij "menigmalen Jan Remmelts ontmoetende, hem zoeken te ontwijken, omdat deselve telkens schandelijk en tot lastering van zijne wettige overheden, gewoon is te spreken", de andere "hadde hem gevreesd, en was menigmalen voor hem uit de weg gegaan om hem niet te willen horen". Weer een ander liet weten "dat niemand bij hem kan verkeeren, en dat met de ingezetenen van Colderveen hem vreest, en verwondert is over de langmoedigheid welke omtrent zijn persoon gebruikt is" (er traden in totaal 25 getuigen tegen hem op, allen mannen). De landschrijver, die deze en andere verklaringen over Jan Remmels' gedrag half augustus opnam, schreef daarbij dat Jan Remmels tijdens de verhoren de kamer was binnengedrongen om te vragen of hij al klaar was. Toen hem werd gevraagd weg te gaan

sloeg Jan Remmelts met de hand op zijn borst zeggende ik bezweere U, dat gij mij regt zult doen, en dat gij mijn goed mij zult wedergeven of dat gij anders mijn bloed ook zult nemen, ik wil de weg bij mijn land hebben of dese kop zal er af, strijkende onder dit zeggen met de hand over de hals.

Half september zat hij in Assen gevangen, waar hij op 28 oktober 1778 werd verhoord. Het enige dat hij toen nog wilde zeggen was dat hem de weg niet geleverd was, "meer wil ik u niet antwoorden, gij zijt mijn bloed vijand, wat doet gij Duivels kinderen met mij!" Drie dagen later werd hij voor eeuwig uit Drenthe gebannen en daarbovenop nog tot zes jaar tuchthuis veroordeeld, "tot beteugeling

zijner kwaadaardige driften, handhaving van de algemene ruste, en voorkoming van waarschijnlijke onheilen”⁹¹. Dit is een “voor het hedendaags rechtsbesef zwaar” vonnis en het “lijkt aannemelijk dat hier om een vorm van klassejustitie gaat”⁹². Politieke machinaties zijn daarbij ook niet uit te sluiten. Wanneer de zaak niet was te gebruiken om een wig in het Drentse rechtssysteem te drijven, kon het verlenen van een gunst aan Jan Remmels’ tegenstanders immers eveneens politiek kapitaal opleveren.

In november werd Jan Remmels naar Groningen getransporteerd. Hij overleed daar op 7 december 1779⁹³.

VII

Met dit artikel heb ik willen laten zien hoe simpele scheldpartijen waren geïntegreerd in grotere verbanden. Met enkele scheldwoorden van één persoon als vertrekpunt heb ik in steeds wijdere cirkels de biografische, sociale, demografische, economische, politieke en juridische contexten trachten te verduidelijken, zonder welke die woorden mijns inziens alleen maar verstolde, onsamenhangende kreten blijven die min of meer bij toeval de eeuwen hebben getrotseerd. Vanzelfsprekend is het daarbij een voordeel dat er voldoende (maar natuurlijk nooit genoeg) bronnen aanwezig zijn om deze benadering gestalte te geven. Met minder, of minder uitvoerige bronnen zijn er ook resultaten te behalen⁹⁴.

Met een multi-biografische oriëntatie kan niet alleen duidelijk worden waar scheldwoorden aan refereerden. Er ligt ook een bepaald cultuurbegrip aan ten grondslag. In die opvatting gaat het niet zozeer om een al dan niet autonoom cultuursysteem van een min of minder gedifferentieerde groep, maar veeleer om de alledaagse praktijk van concrete personen, van mensen van vlees en bloed. Ten aanzien van een symbolische benadering van ‘cultuur’ houdt dit in dat er een grotere aandacht is voor sociale aspecten. Het accent ligt daarbij minder op de vraag wie bepaalde cultuurvormen gemeenschappelijk hadden en op de consensus binnen een gemeenschap, maar meer op de grenzen daarvan, op de aantasting van normen, op conflicten⁹⁵. Scheldwoorden als uitdrukking van conflicten zijn naar mijn idee ook lastig anders te benaderen. In laatste instantie zijn ze net zo goed ingebed in hedendaagse discussies als in historische contexten.

Summary

'Rogue, whore and scum'. Scolding in 18th-century Kolderveen

After an introduction to judicial proceedings regarding insults in Drenthe, one of the eastern provinces of the Dutch Republic, the author presents a minute analysis of a series of brawls in which one inhabitant of the Drenthe village of Kolderveen was involved over the years 1760-1780. This micro-historical approach, in which the 'biographies' of all the participants involved are carefully examined, is presented as an alternative to those analyses of insults that have taken Clifford Geertz's 'thick description' as their starting-point. The danger of the latter approach, so the author argues, is that it may result in a cultural history without social analysis. By starting from a micro-historical and multibiographical point of view, social differentiations may be established which supply more precise insight into the particular connotations of insults.

Noten

---

1. Peter Burke, 'Insult and blasphemy in early modern Italy', in: *The historical anthropology of early modern Italy. Essays on perception and communication* (Cambridge [etc.] 1987) 95-109, citaat: 96.
2. Cf. Anton Blok, 'Eer en de fysieke persoon', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 (1980) 211-230, alsmede de Engelstalige bewerking: 'Rams and billy-goats: a key to the mediterranean code of honour', *Man* N.S. 16 (1981) 427-440; David D. Gilmore (ed.), *Honour and shame and the unity of the Mediterranean* (Washington 1987); Rosemary J. Coombe, 'Barren ground: re-conceiving honour and shame in the field of Mediterreanean ethnography', *Anthropologica* 32 (1990) 221-238.
3. Vgl. Jojada Verrips, 'Holisme en hubris', *Etnofoor* 1 (1988) 35-56.
4. Clifford Geertz, 'Thick description: toward an interpretive theory of culture', in: Idem, *The interpretation of cultures* (New York 1973) 3-30. Antropologen hebben Geertz' aanpak overigens zwaar becritiseerd, zie onder meer: Bob Scholte, 'The charmed circle of Geertz's hermeneutics. A neo-marxist critique', *Critique of anthropology* 6 (1986) 5-15; William Roseberry, 'Balinese cockfights and the seduction od anthropology', in: *Anthropologies and histories: essays in culture, history and political economy* (New Brunswick & London 1989) 17-29; David Scott, 'Criticism and culture. Theory and post-colonial claims on anthropological disciplinarity', *Critique of anthropology* 12 (1992) 371-394.
5. Ik doel hier op Burke's typering van historische antropologie als kwalitatief en gericht op speciale gevallen, microscopisch, interpreterend in termen van de binnen de bestudeerde samenleving vigerende normen, en gericht op culturele vormen. Bij zijn wetenschapshistorische tracerings zijn vraagtekens te plaatsen. Zie: Burke, *The historical anthropology*, 3-4.
6. *Ibid.*, 6.
7. *Ibid.*, 96.
8. *Ibid.* 6, 95; zie ook: Peter Burke, 'Introduction', in: Peter Burke & Roy Porter (eds.), *The social history of language* (Cambridge [etc.] 1987) 1-20.
9. Dell Hymes, 'Models of the interaction of language and social life', in: J.J. Gumperz & D. Hymes (eds.), *Directions in sociolinguistics* (New York 1972) 35-71, met name: 66; Richard Bauman & Joel Sherzer, 'The ethnography of speaking', *Annual review of anthropology* 4 (1975) 95-119, aldaar: 100.
10. Joel Sherzer, 'Ethnography of speaking', in: Richard Bauman (ed.), *Folklore, cultural performances and popular entertainments. A communications-centered handbook* (New York/Oxford 1992) 76-80, citaat: 78.
11. Judith C. Brown, [Review], *Social history* 14 (1989) 110-112, citaat: 112. De eigen woorden van Burke zijn hier eveneens van toepassing: "Those scholars who wrote on the history of symbol systems usually did so, whatever their discipline, without local or social depth", Peter Burke, 'Historians, anthropologists, and symbols', in: Emiko Ohnuki-Tierny (ed.), *Culture through time. Anthropological approaches* (Stanford 1990) 268-283, citaat: 273 (mijn cursivering).
12. Een fraai voorbeeld hiervan levert de volgende zinsnede uit 'Insult and blasphemy': "To return to microhistory, eighty-nine cases out of something like 16,000 is not very much" (103). 'Microhistory' heeft hier alleen een retorische waarde.
13. Carlo Ginzburg & Carlo Poni, 'The name and the game: unequal exchange and the historiographic marketplace', in: Edward Muir & Guido Ruggiero (eds.), *Microhistory and the lost people of Europe* (Baltimore & London 1991) 1-10, citaat: 6.
14. Alan Macfarlane, 'Notes on general theory and particular cases', *Groniek* 16, nr. 76 (1982) 8-10, citaat: 9. Zie ook: Alan Macfarlane, Sarah Harrison & Charles Jardine, *Reconstructing historical communities* (Cambridge [etc.] 1977).
15. Zie behalve het hiervoor besproken artikel van Burke: David Garrioch, 'Verbal insults in eighteenth-century Paris', in: Peter Burke & Roy Porter (eds.), *The social history of language* (Cambridge [etc.] 1987) 104-119. Hoewel in andere recente artikelen over scheldpartijen zeker meer diepgang aanwezig is, wordt de hier voorgestelde biografische benadering er evenmin in gevolgd, zie onder meer: Carola Lipp, 'Ledige Mutter, "Huren" und "Lumpenhunde". Sexualmoral und Ehrenhändel im Ar-

beitermilieu des 19. Jahrhunderts', in: Utz Jeggle e.a. (Hg.), *Tübinger Beiträge zur Volkskultur* (Tübingen 1986) 70-86; Martin Dinges, "'Weiblichkeit' in 'Männlichkeitsritualen'?" Zu weiblichen Taktiken im Ehrenhandel in Paris im 18. Jahrhundert', *Francia* 18 (1991) 71-98; alsmede het al wat oudere boekje van Jim Sharpe, *Defamation and sexual slander in early modern England: the church courts at York* (York [1980]).

16. Vanzelfsprekend met uitzondering van de met toverij in verband staande scheldwoorden. Zie Willem de Blécourt, *Termen van toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noordost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw* (Nijmegen 1990); Willem de Blécourt & Freek Pereboom, 'Insult and admonition: witchcraft in the Land of Vollenhove, seventeenth century', in: Marijke Gijswijt-Hofstra & Willem Frijhoff (eds.), *Witchcraft in the Netherlands from the fourteenth to the twentieth century* (Rijswijk 1991) 119-131. Een summier beschrijving van zestiende-eeuwse Drentse scheldwoorden is te vinden in: A. Th. van Deursen, 'De 16e eeuw, 1522-1603', in: J. Heringa, e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel/Amsterdam 1985) 241-296, aldaar 281.

17. De Blécourt, *Termen van toverij*, 155-157.

18. In de Nederlanden heerste zowel rechtsverscheidenheid, in de zin dat iedere jurisdictie over haar eigen, zij het vaak van andere afgeleide wetten en verordeningen beschikte, als gelijkheid van rechtspraak, in de zin dat èn bij hun commentaren op plaatselijke wetten èn bij hun argumentatie in rechtszaken juristen ruimschoots ter onderbouwing naar andere, elders in de Nederlanden vigerende regels verwezen. Voor rechtshistorici is nog een fikse taak weggelegd om dit complex van normen en praktijken gedetailleerd in kaart te brengen.

19. *Het Landrecht van Drenthe* (Groningen 1713), boek IV, art. 39 en 40. Vgl. *Het Landrecht van Drenthe van 1614*, ed. J.E. Ennik (Meppel 1979), boek IV, art. 23-25. Bij resolutie van 16 februari 1648 waren de twee categorieën scheldwoorden gesplitst, Rijksarchief in Drenthe (RAD), Oude Statenarchieven, inv.nr. 6, dl. 3, fol. 217vo.

20. Over de 'amende honorable', zie tevens de bijdrage van Broers aan deze bundel.

21. [J. van Lier & J. Tonkens], *Tegenwoordige Staat van het Landschap Drenthe* (Amsterdam [etc.] 1792) 47-48.

22. *Landrecht* 1713, boek I, art. 2. Degenen die in deze aanbrengingsplicht een voorbeeld van een in de achttiende eeuw toenemende overheidsbemoeienis willen zien, wil ik erop wijzen dat dit gebruik al een gedenkwaardige traditie kende, zie: *Landrecht* 1614, boek IV, art. 5; S. Gratama, *Drentsche rechtsbronnen uit de 14e, 15e en 16e eeuwen* ('s-Gravenhage 1894) 70 (art. 9), 134 (art. 44).

23. Voorbeelden van dergelijke 'particuliere aanbrengingen' uit Kolderveen o.a. in: RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 134, goorspraak Meppel, 1 april 1769, nr. 4; goorspraak Meppel 20 september 1776, nrs. 18 en 19.

24. De bij de goorspraak geproduceerde stukken zijn verspreid over verschillende archieven, zie: De Blécourt, *Termen van toverij*, 37 (noot 11). Voor de onderhavige periode bevinden zich de aangiften in: RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 134; Archief Van Heiden Reinestein, inv.nrs. 347A, 346. De stukken uit deze archieven vullen elkaar aan, overlappen elkaar zelfs zo hier en daar, en vertonen tezamen slechts enkele hiaten. De hierna volgende verwijzingen betreffen alle Kolderveen, hetgeen niet telkens apart is vermeld.

25. Om één voorbeeld te vermelden: in de marge van de aangiften voor Kolderveen uit het najaar van 1765 staat aangetekend: 'Buiten Landers'. Het betreft hier ingezetenen van het een paar kilometer verderop liggende Giethoorn, RAD, Archief Van Heiden Reinestein, inv.nr. 347A.

26. De boete op voorechtelijk geslachtsverkeer (waarvoor te vroeg na het huwelijk een kind krijgen het meest tastbare bewijs was) werd geheven op grond van het artikel in het *Landrecht* over 'Hoererye of Concubinaatschap' (1713, boek IV, art. 44). Volgens de aantekeningen in een exemplaar van dit *Landrecht* op de Universiteitsbibliotheek Amsterdam (sign. I E38), was op de landdag van 14 maart 1671 bepaald dat wanneer het 'vrije personen' betrof "die voor hare copulatie te samen vleeschlijke converseren en naderhand het huwelijk laten solemniseren", die ieder met een boete van vijf gulden konden volstaan, in plaats van met de voorgeschreven 25 gulden. Dit artikel vormde één van de bepalingen die in het begin van de zeventiende eeuw uit het seendrecht naar het landrecht waren getransponeerd, vgl. het *Landrecht van 1614*, boek I, art. 2.

27. *Landrecht* 1713, boek I, art. 4.

28. *Landrecht* 1713, boek II, art. 34-40. Zie ook de beschrijving in: J.W.Th.M. Beekhuis-Snieders, 'Bestuurlijke ontwikkeling van Meppel sinds 1600', in: M.A.W. Gerding, e.a. (red.), *Geschiedenis van Meppel* (Meppel/Amsterdam 1991) 165-197, aldaar 169-173.

29. *Tegenwoordige Staat*, 42.

30. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 54, fol. 138, 198; dl. 56, fol. 67, 83vo, 139vo, 192; dl. 57, fol. 140vo; dl. 58, fol. 142vo; dl. 60, fol. 164, 165, 188; dl. 61, fol. 8, 13; dl. 62, fol. 101. Hier is steeds het eerste vel vermeld waarop de desbetreffende zaak voorkomt, ook wanneer die meerdere vellen beslaat.

31. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 55, fol. 61, 223; dl. 56, fol. 51vo; dl. 57, fol. 201; dl. 58, fol. 29vo; dl. 62, fol. 108. Hiervoor geldt hetzelfde als bij de vorige noot is aangetekend.

32. *Landrecht* 1713, boek IV, art. 39.

33. Zie o.a.: RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 42, fol. 52vo-53. Deze Kolderveense zaak uit 1724 had jurisprudentiële werking, zie de aantekeningen bij het *Landrecht*, exemplaar UBA (zie noot 26).

34. De in Kolderveen voorkomende ruzies tussen inwoners van andere Drentse platen en die waar de 'buitenlanders' (mensen uit het Land van Vollenhove dus) bij betrokken waren, zijn hier niet meegerekend. Deze ruzies deden zich vooral voor bij of in de buiten het dorp gelegen herbergen, wanneer er markt in Meppel was geweest.

35. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 134, goorspraak Meppel 20 april 1776; goorspraak Dwingeloo 2 april 1778.

36. RAD, Archief Van Heiden Reinestein, inv.nr. 347A, goorspraakregisters april 1763.

37. Blok wijst er in zijn publikaties over de Bokkerijders op dat 'schelm' een aanduiding was voor vilders en scherprechters en dezelfde betekenis had als 'aas' en 'kadaver', zie: Anton Blok, *De Bokkerijders. Roversbenden en geheime genootschappen in de Landen van Overmaas (1730-1774)* (Amsterdam 1991) 401; idem, 'De rol van vilders in de Bokkerijdersbenden', *Volkskundig bulletin* 7 (1981) 121-142, aldaar 128. Dit mag misschien etymologisch enige waarde hebben, vgl. P.A.F. van Veen, *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden* (Utrecht/Antwerpen 1989) 664, over de betekenis van het woord 'schelm' in specifieke situaties biedt het hoegenaamd geen uitsluitel.

38. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 134, goorspraak Meppel 25 september 1762; goorspraak Dwingeloo 2 april 1778.

39. Een soortgelijke relatie tussen gender en scheldwoord is opgemerkt bij de in de zeventiende eeuw voor de Amsterdamse kerkeraad gebrachte scheldpartijen, zie: Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990) 351.

40. Kerkeraadsnotulen zijn helaas niet overgeleverd, zie: S.J. Fockema Andreae, 'De archieven in de provincie Drenthe', in: *De archieven van de Nederlandse Hervormde kerk* (Leiden 1960), 182-193, aldaar 188 (lees 'Kolderveen' in plaats van 'Rolderveen'). De doop-, trouw- en lidmatenregisters zijn wel bewaard gebleven en door mij geraadpleegd.

41. Hij werd al vroeg wees. De begrafenis van zijn vader staat genoteerd op 19 mei 1727, die van zijn moeder op 25 oktober 1733. De voogdijregisters van Dwingeloo ontbreken voor die jaren. Zie over de nalatenschap van Remmelt Thijs: RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 134.01, goorspraak Havelte 24 september 1784.

42. "Door relatief laat huwen, ongehuwd blijven en, in beperkte mate, ook door geboortenbeperking werd de voortplanting aangepast aan de mogelijkheden voor een bestaan als volwaardig boer," J.A. Verduin, *Ontwikkelingen in de Drentse bevolking gedurende de 17e en 18e eeuw* (Assen 1982) 63.

43. Op 19 april 1756 verkocht Lammechien Gerrits aan haar dochter en schoonzoon de boerderij met toebehoren voor 960 gulden, RAD, Archief Schultengerechten, inv.nr. 145, dl.4, f. 464-465.

44. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 134, goorspraak Meppel 25 september 1762.

45. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 134, goorspraak Meppel 29 september 1764.

46. RAD, Archief Van Heiden Reinestein, inv.nr. 347A, goorspraken najaar 1773.

47. RAD, Archief Van Heiden Reinestein, inv.nr. 346, goorspraken april 1774.

48. RAD, Archief Van Heiden Reinestein, inv.nr. 347A, goorspraken najaar 1774.

49. RAD, Archief Van Heiden Reinestein, inv.nr. 347A, goorspraken najaar 1762 en najaar 1763.

50. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 134, goorspraak 25 september 1762.

51. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 54, fol. 138-139.

52. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 54, fol. 140vo-141, 145. Getuigenverklaringen die op deze zaak betrekking hebben bevinden zich in: Rijksarchief in Overijssel (RAO), Archief Schoutambt Wanneperveen, inv.nr. 2995, 8 oktober 1762.

53. Er kon ook moeiteloos een 36 jaar oude zaak worden opgerakeld, zie: De Blécourt, *Termen van toverij*, 135-137, 155-157. Dit zal meer het geval zijn geweest. Er is hier evenwel de voorkeur gegeven aan een strakke periodisering, liever dan te proberen iedere zaak terug in de tijd te traceren, wat in principe door kan gaan tot er geen bronnen meer beschikbaar zijn.

54. Zie: Paul Brood, *Belastingheffing in Drenthe 1600-1822* (Meppel/Amsterdam 1991) 69-71; vgl. De Blécourt, *Termen van toverij*, 50.

55. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 49, fol. 180vo; inv.nr. 134, goorspraak Meppel 27 september 1749.

56. Zie over een overval waar Albert Claas Middelbos eind 1762 het slachtoffer van werd: RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 9, doos 17, dossier 262a.

57. Op dezelfde goorspraak werd aangegeven dat ze elkaar met messen hadden gedreigd.

58. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 57, fol. 176vo.

59. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 59, fol. 194vo-199.

60. RAO, Archief Schoutambt Wanneperveen, inv.nr. 2998, 12 augustus 1776.

61. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 59, fol. 196.

62. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 59, fol. 148vo-149vo.

63. Onder 'boer' is in Kolderveen het collectief van (mannelijke) hoofdbewoners te verstaan. Preciese personele samenstelling en sociale afgrenzing zijn niet te geven, tenzij men de moeite neemt alle afgevaardigden op de goorspraken (acht per jaar, maar alleen vermeld in de in het archief van de Etstoel bewaard gebleven registers) te relateren aan de opgaven in de haardstedenregisters, wat niet meer dan een indicatie kan opleveren. Vgl. J. Heringa, *De buurschap en haar marke* (Assen 1982) 65.

64. RAD, Archief Schultengerechten, inv.nr. 151, dl. 12, fol. 159.

65. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 56, fol. 142-142vo, 199vo; dl. 57, fol. 174vo; dl. 58, fol. 48-48vo. Zie verder: dl. 60, fol. 136-137, 166, 193-194.

66. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 60, fol 4vo-5.

67. RAD, Archief Van Heiden Reinestein, inv.nr. 347A, goorspraken najaar 1773. Deze ruzie had ook een fysieke component: Jan Rimmels trok ook zijn mes op Gerrit van Rabbering, volgens hem uitsluitend om zich te verweren, zie ook: Archief Van Heiden Reinestein, inv.nr. 346, goorspraken april 1774. Het is opvallend dat fysiek geweld bij Jan Rimmels een veel minder grote rol speelde dan verbaal geweld.

68. Voor de volledigheid moet ik wel vermelden dat Jan Rimmels in april 1774 aangaf dat hij in mei of juni van het jaar daarvoor Jan Woltman en zijn zoon Roelof had betrapt op onbevoegd jagen. Hij had dat officieel een half jaar eerder moeten zeggen en het is dan ook typerend dat hij het pas deed toen de boer de zaak tegen hem aanspande. Volgens Jan Woltman was er trouwens niets van waar, RAD Archief Van Heiden Reinestein, inv.nr. 346, goorspraken april 1774.

69. Willem Frijhoff, 'Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 10 (1984) 406-437, aldaar 424. Vgl. Blok, *De Bokkerijders*, 18: "In zekere zin zijn mensen gevangen in bredere kaders, ruimtelijke en maatschappelijke structuren, of hoe men de figuren die mensen met elkaar vormen ook wil noemen. Maar diezelfde kaders bieden ook speelruimte – niet in het minst omdat ze zelf in beweging zijn. Voor de een is die speelruimte ongetwijfeld groter dan voor de ander, maar er zijn – ook voor de minder begunstigen – altijd mogelijkheden voor wendbaarheid, verzet en verandering."

70. In het in de vorige noot geciteerde artikel laat Frijhoff dit aspect enigszins onderbelicht, daar hij zich vooral richt op *collectief* gedrag. Zie ook: Willem Frijhoff, 'Inleiding. Historische antropologie', in: Peter te Bockhorst, Peter Burke & Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Amsterdam/Heerlen, 1992).

71. Vgl. Verduin, *Ontwikkelingen*, die zich van het tellen van Kolderveense dopen heeft onthouden. Huwelijksregisters zijn door hem voor geen enkele plaats gebruikt omdat die hoe dan ook eerst een bewerking op naam van de partners vergen, vgl. zijn argumentatie op p. 26. In de negentiende eeuw

viel Kolderveen onder de gemeente Nijeveen, zodat ook voor de latere periode eerst een uitsplitsing nodig is.

72. Er valt ook nog een derde deel te onderscheiden, de tegen Meppel aanliggende Zomerdijk. Daar stond een handjevol huizen, waaronder enkele herbergen.

73. Jan Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1900. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw* (Utrecht 1987), citaat 220. De overige vermelde gegevens zijn ontleend aan de pagina's 65, 81 en 116.

74. Deze afsplitsing is mogelijk wanneer de namen in de haardstedenregisters worden vergeleken met het in 1744 opgestelde lidmatenregister. De toenmalige predikant Van der Meulen bracht het onderscheid tussen de verschillende delen van Kolderveen wel aan. Tevens liep hij precies andersom dan de schulte en de schatbeurder gewoonlijk deden. Ook het naast elkaar leggen van de haardstedenregisters en de telling voor de burgerwacht uit 1798 (RAD, Oude Statenarchieven, inv.nr. 1383, dl. 29) maakt onderscheid tussen de verschillende buurten mogelijk. Terwijl de haardstedenregisters beginnen op de Bovenboer (aan de Wester) liepen de opstellers van het register in 1798 eerst het dorp door.

75. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 60, fol. 162-163, 215-215vo, 215vo-216vo.

76. RAD, Oude Statenarchieven, inv.nr. 15, fol. 73-73vo, 120-120vo, 151vo; zie ook: inv.nr. 903.

77. Het vergt een nauwkeurige reconstructie van alle (ca. 125) in die plaats wonende gezinnen, die ik in het kader van dit artikel niet heb kunnen uitvoeren. De uitkomsten van zo'n onderneming – hoe nuttig die ook is – zullen trouwens nog geen exact beeld kunnen verschaffen. Mensen trachtten aangifte te ontlopen door hun kind niet in Kolderveen te laten dopen, maar bijvoorbeeld aan de andere kant van de grens met Overijssel, en andersom bevielen vrouwen uit Overijssel 'te vroeg' in Kolderveen (het gaat hier samen om de helft van de gevallen). Het aantal gevallen dat niet resulteerde in een geboorte blijft vanzelfsprekend onbekend. Dit alles wijst erop dat wanneer alleen plaatselijke kerkregisters als bron worden gebruikt er aanzienlijke vertekeningen kunnen optreden. Vgl. o.a. D.J. Noordam, *Leven in Maastrand. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986) 162-166; Florence Koorn, 'Illegitimiteit en eergevoel. Ongehuwde moeders in Twente in de achttiende eeuw', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 74-98, aldaar 86-89.

78. RAD, Archief Van Heiden Reinestein, inv.nr. 347A, goorspraken april 1767; inv.nr. 346, goorspraken april 1774; Archief Etstoel, inv.nr. 134, goorspraak Diever 3 april 1780.

79. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 59, fol. 194vo-199; het geursiveerde is in het origineel onderstreept.

80. Vgl. de verschillende theorieën hierover, o.a. vermeld in: Alan Macfarlane, *Marriage and love in England. Modes of reproduction 1300-1840* (Oxford 1986) 305-307.

81. Zie de samenvatting in: De Blécourt, *Termen van toverij*, 56. Michiel Gerding werkt aan een dissertatie over de geschiedenis van de Drentse verveningen.

82. Een beknopte beschrijving van de criminaliteit in Drenthe gedurende de periode 1750-1811 is te vinden in: M.G. Buist, 'Van oude vrijheid naar nieuwe eenheid, 1748-1850', in: J. Heringa, e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel/Amsterdam 1985) 475-546, aldaar 494.

83. RAD, Archief Van Heiden Reinestein, inv.nr. 718.

84. Tenzij anders aangegeven zijn de volgende uitspraken van Jan Rimmels ontleend aan de verklaringen die daarover op 15 en 17 augustus en op 16 september 1778 te Meppel door een groot aantal Kolderveners tegenover de landschrijver werden afgelegd. Hij vond deze getuigen zelf partijdig en deed er bij zijn eigen verhoor later, op 28 oktober in Assen, grotendeels het zwijgen toe. Zie: RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 9, doos 36, dossier nr. 385.

85. Volgens één getuige had Jan Rimmels gezegd dat de drost brieven voor hem had meegenomen, die niet te bestemder plekke waren aangekomen. Dit is mogelijk de reden dat in het dossier, noch in andere stukken over deze zaak, een spoor te vinden is van enige bemoeienis van niet-Drentse overheden, wat ook geheel tegen de Drentse autonomie in dit soort zaken zou hebben ingedruist. Zoeken naar eventuele stukken elders komt neer op het zoeken naar de spreekwoordelijke naald in de hooiberg.

86. Zie over de connecties en machtspolitiek van de drost o.a.: L. Buning, *Het herenbolwerk. Politieke en sociale terreinverkenningen in Drenthe over de periode 1748-1888* (Assen 1966) 44-47, 53-57; E. Doeve, *De laatste dagen van het boerenbolwerk. Het bestuur in de kerspelen en buurschappen in Drenthe 1748-1795* (Assen 1983) 21-22.

87. Destijds was de schulte van Meppel Jan Alting, vgl. H.M.M. Jansen, 'Onderwijs in Meppel', in: M.A.W. Gerding, e.a. (red.), *Geschiedenis van Meppel* (Meppel/Amsterdam 1991) 277-314, aldaar: 281. Deze schulte is abusievelijk niet vermeld op de lijst van Meppelse schulten in Beekhuis-Snieders, 'Bestuurlijke ontwikkeling', 197.
88. Zie de opgaven van de proceskosten: RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 59, fol. 208; dl. 60, fol. 41; alsmede de later opgestelde lijsten van zijn 'grasvellige' boedel in: Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 61, fol. 132-133; dl. 62, fol. 232.
89. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 61, fol. 56.
90. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 14, dl. 61, fol. 56-56vo.
91. RAD, Archief Etstoel, inv.nr. 8, dl. 3, pag. 44-47.
92. Deze voor alle vonnissen tussen 1750 en 1811 geldende uitspraak van Buist is beslist van toepassing op dit ene vonnis, zie Buist, 'Van oude vrijheid', 494. De 'geconvoeerde etten' (een kwart van het totaal der in de Etstoel zitting hebbenden) die een crimineel vonnis moesten wijzen, deden doorgaans niet meer dan het bekrachtigen.
93. Rijksarchief in Groningen, Archief gevangeniswezen, inv.nr. 7, dl. 8, fol. 152-152vo.
94. Vgl. De Blécourt, *Termen van toverij*, 99-133.
95. Een in dit verband nog steeds uiterst lezenswaardig en inspirerend boek is: David Warren Sabean, *Power in the blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany* (Cambridge [etc.] 1984). Vgl. Burke's bespreking hiervan in *Social history* 11 (1986) 251-253.
- Pas toen dit artikel al in drukproefvorm verkeerde stuitte ik op het volgende boek van Sabean, dat eveneens vermeldenswaard is: *Property, production and family in Neckarhausen, ± 1700-1870* (Cambridge [etc.] 1990).